

מבוא

"ההר אשר מקדם לעיר" (יח' יא, כג) אלי שילר

מבוא

הר הזיתים המתרומם מעל ירושלים ממזרח, משתרע משעפת בצפון ועד לשיפולי ההר התחום על ידי הקדרון בדרום. אורכו כ-3.5 ק"מ, ורוחבו הממוצע כ-2 ק"מ. לאמיתו של דבר אין זה הר אחד, אלא רכס הררי המשתפל בהדרגה מצפון לדרום ואשר ממנו מסתעפות שתי שלוחות: 'הר המשחית' בדרומו, ושלוחת ההר הפונה מזרחה עליה שוכנת אל עזריה. להר שלוש פסגות בולטות: הר הצופים, 826 מ', א-טור (העלייה) 816 מ', ו'הר המשחית', 746 מ'. אין הר הזיתים הגבוה בהרי ירושלים, ורוממה בצפון-מערב העיר גבוהה יותר (830 מ'). אף על פי כן הוא היחיד שזכה מאז ומתמיד להיקרא 'הר' בפי עולי הרגל, ומתוך שהיה זה ההר הבולט ביותר, שאין עוררין על יחודו, מסתפקים לא אחת הכתובים בציון 'ההר', כהתייחסות מובנת מאליה להר הזיתים (נח' ח, טו; יח' יא). מסייעים להבלטת הר הזיתים האזור הנמוך למרגלותיו, שכן הר הזיתים מתרומם מעל לאפיק הקדרון לגובה של למעלה מ-100 מ', ומעל להר הבית לגובה של כ-76 מ'. משום כך היה תמיד נקודת התצפית של ירושלים.¹

הר הזיתים מורכב מסלע גירי לבנבן עליו מופיעים פה ושם שכבות אבן צור. מבחינה גיאולוגית שייך ההר לאזור הסנוני, בעוד מבחינת אזור הצמחיה הוא שייך (בחלקו המזרחי בעיקר) לאזור המדבר. אופי המסלע שימש גורם חשוב ביחודו של הר הזיתים כמקום הקבורה של ירושלים וכמרכז לגידול זיתים: הר הזיתים, ובעיקר חלקו הדרומי-מזרחי, מעל לעמק יהושפט, שימש בכל התקופות כמעט כבית העלמין של ירושלים. הכפר סילואן ראשיתו – אינו אלא במערות הקבורה שהיו במקום, עליהן נוספו ברבות הימים חדרים ששימשו למגורי אדם ומקום לבהמות. רבים מקברים אלו משמשים למגורים גם כיום.

הר הזיתים מכוסה ברובו שכבת קרקע עבה המאפשרת חקלאות במקום* ובעיקר לשלוחתו הצפונית – הצופים, ישנה גם חשיבות צבאית מסוימת, שכן ההר שולט על הדרכים הראשיות המוליכות לעיר ובעיקר על הדרך הבאה מצפון הנשלטת על ידי הר הצופים, והדרך העולה ממזרח, הנשלטת על ידי הר הזיתים. אף על פי כן לא היו הגורמים הצבאי-הכלכלי-הפולחני בעלי חשיבות מרובה בדברי ימי הר הזיתים. קווי האופי הבולטים שיחדוהו מאידך, היו מקומו כנקודת תצפית על ירושלים, זיקתו אל בית המקדש, והיותו חוצץ בין המדבר והארץ הנושבת. כן שימש ההר בכל התקופות כמעט כבית העלמין של ירושלים (להלן).

* ולפי דעה אחרת, אין קרקעות ההר מתאימות במיוחד לגידול עצים או לחקלאות אחרת. ר' המאמר על גיאוגרפיה של הר הזיתים.

הר הזיתים לחלקיו

מעטים ההרים שצורתם כה קשה להגדרה כמו הר הזיתים. למעשה אין מדובר בהר אחד אלא ברכס הרים המתרוממים כחומה זקופה מעל ירושלים. הם יוצרים במה מישורית בחלק העליון, זרועה גבעות נמוכות וגאיות שטוחים. תחומי המדויקים של ההר, גובהו וחלוקתו המשנית שונים במידה רבה ממחקר אחד למשנהו, ולא בכדי מציין ברקלי, מראשוני חוקריה של ירושלים, כי "כמעט ולא ניתן להגדיר את צורת הר הזיתים וגבולותיו", והוא מונה לא פחות מ-12 גבעות המתרוממות מעל שטח.⁵

החלוקה המקובלת ביותר של הר הזיתים בה גם נקטנו, היא להר הצופים (826 מ'), הר הזיתים עצמו (816 מ') והר המשחה בדרומו (743 מ'). אך יש המעדיפים לחלק להר הצופים, אוגוסטה ויקטוריה (814 מ'), והר הזיתים, או הר הצופים-ירי גליליאה (808 מ') והר הזיתים. המשותף למרבית ההגדרות, היא החלוקה החורת ונשנית לשלוש פסגות, המבוססת על מסורת קדומה: שכן כבר בימים קדומים נקרא הר הזיתים 'הר שלוש הפסגות', או 'הר שלוש האורות'.⁶

בהר הזיתים עצמו ניתן להבחין במספר חלקים עיקריים (מצפון לדרום):⁷

- א. ירי גליליאה ('הגליל').
- ב. עמק א-סאהירה.
- ג. מרכז ההר והכפר א-טור (אזור העלייה למרומים).
- ד. 'האטצבה' (או 'מקום הישיבה', אל קעדה בערבית), בדרום ההר.
- ה. מקום הכנסייה הרוסית ממזרח.

ירי גליליאה (או 'הגליל') – כרם אל סעיד

ירי גליליאה נמצאת בצפון הר הזיתים, בסמוך לדרך הקדומה יריחו-ירושלים שעלתה להר הזיתים ממזרח. השם 'גליל' מנציח את דברי המלאך לשליחים: "ואתם אנשי הגליל מה תעמדו פה ועיניכם השמימה" (מע"ה"ש א, יא). אך יש והמקום בכללו זוהה בטעות כגליל, שם אמור היה ישו להופיע לפני השליחים (מתי כח, י). מכאן הטעות החוזרת ונשנית בספרי הנוסעים למקד לכאן מאורעות שונים הקשורים בחיי ישו שהתרחשו בגליל. עובדה זו נוצלה לעתים על ידי מורי הדרך בימי הביניים, שהוליכו לכאן את עולי הרגל התמימים, תחת המסע המפרך לגליל.⁸

במאה ה-15 מציין פליקס פאברי את החשיבות יוצאת הדופן של 'הגליל': כאן, לפי דבריו, נהגו עולי הרגל להביע את רחשי לבם ותפילותיהם לאותם המקומות שנבצר מהם לבקר בשל חזקה מוסלמית: מקדש שלמה (כיפת הסלע), שער הרחמים, ארמון פילטוס, ביתו של הורדוס, כנסיית סט, אנה ומקומות אחרים.

פאברי מציין כי "כל הסליחות והמחילות שיכולנו לקבל במקומות אלו על חטאינו רוכזו במקום זה הנקרא גליל".⁹

במקום זה היה אולי מחנה הצבא הרומי שהתמקם על הר הזיתים (מלחמות ה, ב, ג). אין לנו אמנם ידיעות מפורשות שהמחנה הרומאי חנה כאן, אך מאחר ויוסף בן מתתיהו מציין כי הוא היה מרוחק מירושלים כשישה ריסים (כ-1,000 מ'), והמרחק מפסגת הר הזיתים לירושלים הוא כ-750 מ', סביר להניח כי המחנה היה בצפון הר הזיתים.¹⁰

עמק א-סאהירה

בין כנסיית 'ירי גליליאה' וכנסיית העלייה, עמק הנקרא א-סאהירה (תקומת הנצח) במסורת המוסלמית. פה יתאספו הקמים לתחייה ביום הדין, ולכאן יגיע קצהו של אותו גשר (א-צראט) שימתח מהר הבית להר הזיתים ביום הדין. מוקדסי (985) כותב על עמק זה:¹¹ ג'בל זייתה (הר הזיתים) צופה על המסגד הגדול מזרחה מעמק הגהינום. בפסגתו, מסגד המוקדש לעומר, ששהה כאן מספר ימים משבא לקבל את כניעת העיר. במקום כנסייה ממנה עלה ישו למרומים, ומעבר לשם עמק הנקרא א-סאהירה, אשר נאמר לי בשמו של אבן אבאס, כי זהו מקום תחיית המתים. אדמתו לבנה, ומעולם לא נשפך עליה דם. בימי הביניים נדדה המסורת מסיבות לא ידועות לאזור שמצפון-מערב לשער הפרחים, מעל למערת ירמיהו, מקום שם משתרע כיום בית העלמין המוסלמי הנקרא אף הוא א-סאהירה (ומכאן באב אל זהירה).

מרום הר הזיתים, א-טור (כנסיית העלייה וסביבתה)

מקום זה, הנחשב לפסגת הר הזיתים, נמצא מול הר הבית ומקום המקדש, ומעצם טבעו נודעת לו חשיבות רבה במסורות השונות. נראה כי לכאן מכוונים דברי זכריה כאשר הוא מדבר "על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם" (זכ' יד, ד).¹² בשל עצם היותה פסגת הר הזיתים יחדה לה המסורת הנוצרית מאורעות רבים הקשורים לימיו האחרונים של ישו: זהו מקום העלייה למרומים, בסמוך לכאן חרץ ישו את משפטו על ירושלים (מתי כד) ולא הרחק מכאן לימד את השליחים ודיבר עמם על אחרית הימים. אך דווקא העובדה כי מכאן נשקף נוף מרהיב על ירושלים וסמיכותו של המקום לדרך המוליכה לביתניה, וכן העובדה כי במקום נמצאת מערה 0 בכנסיית הפטר נוסטר), מעידים על האופי האגדתי המובהק של הזיהוי (דלמן).¹³ במרום הר הזיתים נמצא הכפר הערבי א-טור, כשם הר הזיתים בכללו בפי הערבים. בני הכפר מאמינים כי מקור שם ההר בכפרם, אך ידוע כי הכפר נוסד רק במאה ה-15. בסמוך למקום מצויים קברי הנביאים, ויש, על כן, שיקראו לאזור שממערב לכפר 'הנביאים'.¹⁴

דרום ההר 'האצטבה' (או 'אל קעדה' – מקום הישיבה)

כך נקרא במסורת האזור עליו בנוי כיום המלון אינטרקונטיננטל. 'האצטבה' היה מרכז רב חשיבות בחיי היהודים בראשית ימי הביניים: כאן נערכו חגיגות הושענא רבה. במועד זה נהגו להקיף אזור זה שבע פעמים, בדומה להקפות בהר הבית לשם נאסר על היהודים להיכנס באותה תקופה. במקום זה ישב ראש הישיבה, דיבר אל המאמינים וקיבל את תרומותיהם. בחירת המקום קשורה למסורת כי כאן היה 'מקום השכינה' לאחר חורבן הבית.¹⁵ 'מקום הישיבה' (אל קעדה בערבית) קשור למסורת, כי כאן ישבה מרים לנוח שעה שעשתה את דרכה אל הר הזיתים וביתניה. המקום נמצא בגובה 800 מ' והוא הנמוך ביותר ברכס הר הזיתים.

הכנסייה הרוסית (מוסקוביה) (812 מ')

מאחר וזהו המקום הגבוה ביותר במזרח ההר, ממנו קיים שדה ראייה בכיוון לסרטבה מזרחה, סביר להניח כי מכאן הודלקו המשואות בתקופת בית שני, ולא 'מהר המשחה המסורתית' (סילוואן) הנמוך והמוסתר על ידי הר הזיתים.¹⁶ יש סוברים, כי בתקופות קדומות הצביעו כאן על מקום עליית ישו למרומים, בהיותו במקום נישא בדרך לביתניה כפי שמשמע מלוקאס (כד, נ).¹⁷

הר המשחית (בערבית: בטן אל הואה – הר הרוחות) (734 מ')

זוהי השלוחה הדרומית של הר הזיתים המופרדת ממנו על ידי הכביש היורד ליריחו. בפסגתה אכסנייה דומיניקנית ועל מורדותיה המערביים – כפר סילואן. לפי המסורת זהו 'הר המשחית' עליו בנה שלמה המלך את המזבחות לנשותיו הנכריות. אך מסורת זו מאוחרת ומקורה בתרגום המקרא ללטינית שנעשה על ידי הירונימוס במאה הרביעית. הוא שקרא להר זה 'הר התועבה' או 'הר העלבון', שם המקובל במרבית השפות האירופיות בימינו.¹⁸

זיהוי זה, כמובן, אינו מחויב המציאות, שכן הר המשחית אינו אלא שיבוש של הר המשחה שהוא שם נרדף להר הזיתים,¹⁹ ובכלל המקרא מציין מפורשות כי הבמות נבנו על ידי שלמה מימין ל'הר המשחית' (מל"ב כג, יג).²⁰

מכל מקום, המסורת העממית המבקשת לתרגם מושגים מופשטים לדברים מוחשיים וקונקרטיים, לא דקדקה בפרטים, ועולי הרגל תיארו לא אחת בצבעים קודרים את הפולחן הנוכרי שהיה על הר המשחית.²¹

הר הצופים

הר הצופים של היום הוא חלק מהר הזיתים, ואין בהכרח צידוק למינוח נפרד.²² מהנאמר ביוסף בן מתתיהו (מלח' ה, ב, ג) "...והגיע (מגבעת שאול) אל המקום הנקרא צופים אשר שם מתגלה העיר..." נראה, כי יש לבקש את ההר צפונה יותר. אחד הזיהויים החביבים על החוקרים הוא ג'בל משראף בין שועפט לירושלים, אותו הציע קלרמון גאנו.²³ במקום זה נגלית לראשונה ירושלים לעיני הבא מצפון, והערבים אף נהגו להניח במקום גלי אבנים, שעה שניבטה לעיניהם כיפת הסלע לראשונה בבואם משכם. אך הבעיה בזיהוי זה הוא המרחק מכאן לירושלים המגיע לכ-11 סטאדיות, בעוד לפי בן מתתיהו הר הצופים נמצא במרחק שבע סטאדיות בלבד.²⁴ מרחק זה מתאים ל'חומה השלישית' אותה גילה וורן, והנמצאת צפונה מהחומה הנוכחית, עדיה השתרעה העיר בתקופת בית שני.^{24א}

הר הצופים נחשב בעיני חז"ל בתחום ירושלים.²⁵ על הר הצופים הייתה הפגישה בין הכוהן הגדול ומלווי ובין אלכסנדר מוקדון ויוסף בן מתתיהו אומר באותו הקשר: "פירושו של השם הוא מצפה מפני שאפשר היה לראות משם את ירושלים ובית המקדש" (קדמ' יא, ח, ה).

בשל מעמדו השולט של הר הצופים, חנו צבאות האויב שעלו על ירושלים על הר זה, ומכאן נערכו לכיבושה.²⁶ בשל התצפית הטובה על ירושלים מהר הצופים, נהגו לעלות לכאן לרגל לאחר החורבן, להתבונן על העיר ולקרוע קריעה: "כיוון שהגיע לצופים קורע".²⁷

הערות

1. אבי יונה, ערך הר הזיתים באנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית), עמודה 482-485.
2. דלמן, עמ' 40.
3. שם, שם.
- 3א. ירושלמי תענית ד, ה.
4. בית פאגי: ר' סלר וטטה, עמ' 8-1. ביתניה: ר' סלר, וכן שטורמה, ביתניה. עמ' 9-13.
5. ברקלי, עמ' 59.
6. ר' פאברי, כרך 9, עמ' 192; מאריטי, עמ' 134-135.

7. מבוסס על מחקרו של דלמן, שהוא המפורט והמלא ביותר גם כיום.
8. וינסאן ואבל, עמ' 377. ראה גם הפרק על וירי גליליאה.
9. פליקס פאברי וכן במקורות.
10. דלמן, עמ' 47.
11. לה סטרנג', עמ' 218 (בהוצאת אריאל, עמ' 138). א-סאהירה מופיע גם אצל יאקוט מבלי לנקוב במקום. מוג'יר א-דין הוא הראשון לציין עמק זה בצפון ירושלים; לה סטרנג', עמ' 220 (בהוצאת אריאל, עמ' 140).
12. דלמן, עמ' 45; פינגן, עמ' 89.
13. דלמן, עמ' 46.
14. וורן, מילון המקרא.
15. ברסלבי, עמ' 142-143; דלמן, עמ' 47.
16. דלמן, עמ' 46. ר' גם מנשה הראל, עמ' 112.
17. דלמן, עמ' 46.
18. אבל, עמ' 347. וורן, מילון המקרא. באנגלית: Mount of Offence; בצרפתית: mont du Scandale; בגרמנית: Berg des Argermosses.
19. רש"י: הר הזיתים הוא הר המשחה, וכיון שהזכיר את שמו על ידי עכו"ם שונה שמו לגנאי". נוסח דומה מופיע אצל הרד"ק.
20. ר' גם איכה רבתי פרק ב; ירושלמי תענית ד, הלכה ה; ר' הורביץ, עמ' 138.
21. מאחר ובין הפולחנות הנוכריים נזכר המולך, תיארנו לעתים עולי הרגל את הקרבת הילדים על הר זה. כך פליקס פאברי, כרך 9, עמ' 143; דלמן, עמ' 48; ר' גם מנשה הראל, עמ' 112.
22. דלמן, עמ' 28, 48; אבי יונה, ערך הר הזיתים; פרס, אנציקלופדיה, עמ' 788.
23. קלרמון-גאנו, עמ' 271 ואילך. זיהוי זה מקובל גם על דלמן, עמ' 28; והחוקר אבל. ' פרס מרחיק עד שועפת.
24. קלרמון-גאנו, עמ' 272-273.
- 24א. קונדר, PEF 1874, עמ' 111.
25. משנה פסחים, ג, ח. תוסו שם ב.
26. מלח' ה, ב, ג; שם, ב, יט, ד.
27. מו"ק ג, ז; קליין, ארץ יהודה, עמ' 118. מנהג זה נמשך גם בימי הביניים. י' פרס, עמ' 788.